

JUHÁSZ JÁNOS:
A MARXI ÉS ENGELSI
SZOCIALIZMUSKÉP
ÉS AZ
ÁTMENETI TÁRSADALOM

Mielőtt témánk kifejtéséhez hozzákezdenénk, sajnálatos módon előre kell bocsátanunk néhány gondolatot, amelyek a szocializmuskép terminológiai, szóhasználatbeli problémáit érintik. Azért sajnálatos módon, mert ez a terminológiai tisztázás egyben – csak a későbbiek folyamán valóban tartalmassá váló - tartalmi kérdések előrehozását teszi szükségessé, és ezért bizonyos mértékig megzavarja a kifejtés helyes és szükséges menetét.

Marx és Engels a Kommunisták Szövetségének tagjai, 'A Kommunista Párt Kiáltványa' szerzői voltak, és már csak ezért is az általuk kialakított jövőkép kommunizmuskép volt. Ez a látszólag szóhasználatbeli különbség tartalmi különbség is, vagy azzá vált, mivel a kommunista jövőkép kialakítása - többek közt - az igazi, vagy német szocializmus bírálatának formájában ment végbe.

A kommunizmus a marxi és engelsi felfogásban egy önálló, öntörvényű termelési mód, amelynek fejlődésén belül fejlődési szakaszokat különböztettek meg. (Közismerten annak alsó és felső fokát.) A munkásmozgalom súlypontjának. Németországba való áthelyeződése azonban visszahozta és általánossá tette a szocializmus kifejezést. Ezt a kifejezést - a tartalmi ismérvek változatlanul hagyásával !- Marx és Engels is elfogadta; bizonyíték erre pl. Engels írása 'A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig', amely azonos értelemben használja a szocializmus és kommunizmus kifejezéseket.

Ezt követően azonban a kommunizmus és szocializmus kifejezések értelmében tartalmi módosulás következett be. A szocializmus kifejezést egyre inkább, majd szinte kizárólag a kommunizmus alsó foka értelmében kezdték használni, és mára ez így is rögzült. A kommunizmus kifejezést pedig annak felső foka értelmében használjuk.

Az alábbiakban, amennyiben a marxi és engelsi szocializmusképről lesz szó, a szocializmus (=kommunizmus) szót mindig az engelsi értelemben fogom használni.

Honnan származik?

A címben szereplő kérdésre - honnan származik a marxi és engelsi kommunizmuskép? - a marxizmus három forrására és alkotórészére vonatkozó ismereteink alapján - látszólag - könnyedén válaszolhatunk. A származási hely természetesen az utópikus kommunizmus.

De ha ez így van, nyomban felmerül az a további kérdés, mi az, ami a klasszikusok felfogását - a tudományos szocializmust - megkülönbözteti forrástól? A közkeletű válasz e kérdésre az, hogy az utópikus kommunizmus hiányosságait éppen az küszöböli ki, hogy Marx és Engels szintézisre törekszenek, az utópista tanokat egyesítik - többek között és főképpen - a klasszikus polgári közgazdaságtannal, és ezzel az utópikus tanoknak gazdasági, tudományos megalapozást adnak. (1.)

Ha azonban kritikus szemmel vizsgáljuk meg ezt a választ, nyomban kitűnik nem kielégítő volta. Ugyanis az a további, válaszra váró kérdés merül föl, hogy az így kialakított kommunizmuskép miben különbözik a szocialista ricardiánusok nézeteitől? Hiszen ebben az esetben is a kommunisztikus elvek és a klasszikus polgári politikai gazdaságtan csúcsát jelentő ricardói gazdaságtan egyesítéséről van szó. (1/a). És arról sem szabad megfeledkezni, hogy a marxi közgazdaságtan - már a kezdetektől fogva - sem más, mint a politikai gazdaságtan, a polgári közgazdaságtan bírálata. (Ez vonatkozik Engels felfogására is, hiszen - a Marx által mindvégig 'zseniális vázlatnak' minősített - fiatalkori írása 'A nemzetgazdaságtan bírálata' című vázlatának címet viselte.)

Amennyire igaz a marxi és engelsi politikai gazdaságtanra, hogy az a polgári közgazdaságtan bírálata, épp' annyira igaz a kommunizmus-felfogásunkra is, hogy az az utópikus kommunizmusképek bírálata.

Marx már 1842-ben a következőket írja: A 'Rheinische Zeitung', amely a kommunista eszméknek mostani alakjukban még elméleti valóságosságát sem ismeri el, tehát még kevésbé kívánhatja, vagy akár csak tarthatja lehetségesnek gyakorlati megvalósításukat, ezeket az eszméket alapos kritikának fogja alávetni.' (1/b)

Egy évvel később Marx annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a kommunista és szocialista elvek korabeli sokszínűsége is csak korlátozott, egyoldalú, nem kielégítő voltuk jelenségformája. '... a kommunizmus egy dogmatikus absztrakció, itt azonban nem valamilyen képzeletbeli és lehetséges kommunizmus jár a fejekben,

hanem a valóban létező kommunizmus, az, amelyet Cabet, Dezamy, Weitling stb. tanít. ... nem véletlen, hanem szükségszerű, hogy a kommunizmussal szemben más szocialista tanok - amilyen például Fourier-é, Proudhoné stb. - keletkeznek, mert a kommunizmus csak egy különös, egyoldalú megvalósulása a szocialista elvnek. ... Az egész szocialista elv pedig ismét csak az egyik oldal, ...' (2.)

A fiatal Engels is - bár nagyra értékeli az angol szocialista tanokat - arra az álláspontra helyezkedik, hogy saját kommunizmusukat ettől is különböző, önálló irányzatnak tekintse, és bizonyos szempontból az angol irányzat elé helyezze. 'Pártunk tanításának részleteit illetően az angol szocialistákkal sokkal inkább egy véleményen vagyunk, mint bármely más párttal. ... A francia kommunisták csupán fejlődésünk első szakaszában segíthettek bennünket, és csakhamar úgy láttuk, hogy többet tudunk tanítóinknál; de az angol szocialistáktól sokat kell még majd tanulnunk. Bár alapelveink szélesebb bázist biztosítanak számunkra, amennyiben olyan filozófiai merítettük őket, amely felöleli az emberi tudás valamennyi területét, mégis úgy látjuk, hogy mindenben, ami a gyakorlatra, a jelenlegi társadalmi rend tényeire vonatkozik, az angol szocialisták jóval előttünk járnak, és nagyon kevés tennivalót hagytak maguk után.' (3.)

Az idős Engels 1885 végén a kommunista mozgalom kezdeteire visszatekintve egyértelműen leszögezi, hogy az általa és Marx által képviselt kommunizmus önálló irányzat volt. '... a Szövetség' (az Igazak Szövetsége francia, baböviánus kommunizmusa) 'és Weitling kommunizmusa mellett kialakult egy másik, ettől lényegesen különböző kommunizmus.' Amely kommunizmus-felfogásnak - 'Mikor Marxot 1844 nyarán Párizsban meglátogattam, kiderült, hogy ... minden területén tökéletesen egyetértünk, s ekkortól kezdődött közös munkánk. ... A franciák és a németek kommunizmusa, az angolok chartizmusa most már nem úgy jelent meg, mint véletlen valami, amely éppúgy el is maradhatott volna. Ezek a mozgalmak most már úgy mutatkoztak meg nekünk, mint az elnyomott osztálynak, a proletariátusnak a mozgalma, mint az uralkodó osztály, a burzsoázia ellen vívott, történelmileg szükségszerű harcának többé kevésbé kifejtett formái; ... A kommunizmus pedig most már nem valamely tökéletes társadalomeszménynek a fantázia segítségével való kiagyalását jelentette, hanem belátást a proletariátus által vívott harc természetébe, feltételeibe és ezekből adódó általános céljaiba.' (4.)

Az eddigiekből világosan kitűnik, 1.) hogy a készen talált kommunizmus és szocializmus forrásai a marxi és engelsi kommunizmus-felfogásnak, de csak annyiban, amennyiben annak elvontan megragadott céljai emezével azonosak és amennyiben azok bizonyos elemei a marxi-engelsi nézetrendszer elemeivé válhattak. 2.) Hogy ami az alapkonceptiót illeti - amely egyúttal az elemek rendezőelve is - a különbség gyökeres és a készen talált felfogások koncepciójának ellentmondó.

Tehát megállapítható, hogy ami a marxi és engelsi kommunizmus-felfogás lényegét illeti s amely, mint mondtuk meghatározza minden elem jellegét és súlyát), annak nem forrása az utópikus nézetrendszer. Annak lényege sokkal inkább rokonságot mutat az emberi önlétrehozás - alább ismertető - hegeli gondolatával.

Tiszta forrás?

Nézzük tehát ennek a hegeli koncepciónak a rövid összefoglalását! 'Az egyes ember elmúlik, tevékenysége megszűnik, de a szerszám fennmarad és átöröklődik, egyetlen élő egységbe fűzve az egymást váltó nemzedékeket. A munka. módja szintén túléli az egyént: szemben áll az egyes ember egyediségével', mint olyan általános szabály, amely megtanulható, és csak a tanuláshoz a folyamata révén válik az egyes ember ügyességévé, saját mássá-válásán keresztül tér vissza önmagához. Ebben a körforgásban egyik-másik egyén 'ügyesebb lesz, mint a többiek, alkalmasabb szerszámokat talál fel; de ami az egyes ember különös egyességében valóban általános', az nyilvánosság, egyéni eredményből társadalmivá változik, majd tanulás útján társadalmiból ismét egyénivé alakul.

A képességek tökéletesedése nem véletlen: a tárgyi tevékenység szükségszerűen gyarapítja mind az elméleti, mind a gyakorlati műveltséget. ... A műveltség fejlődését tehát Hegel a társadalmi termelő munkából származtatja, amely a tárgyával együtt átalakítja szubjektumát is, és magába foglalja 'a felszabadulás mozzanatát is'. (5.)

Ez a gondolat tömör marxi megfogalmazásban: ... az emberek társadalmi története sohasem más, mint egyéni fejlődésük története, akár tudatában vannak ennek, akár nem.' (6.)

Itt nyomban felmerül az a kérdés, hogy ennek a gondolatnak a marxi átvétele nem jár-e szükségképpen

együtt a hegeli idealizmus és misztifikáció átvételével is; állítása nem elvonatkoztatás-e azoktól a társadalmi tényektől és az azokat kifejező nézetektől, amelyek éppen ellentmondanak az egyének fejlődéséről vallott felfogásnak? Hiszen már egy fél évszázaddal korábban így panaszkodott Schiller: 'Szétszakadtak most az állam és az egyház, a törvények és az erkölcsök; az élvezet elvált a munkától, az eszköz a céltől, az erőfeszítés a jutalomtól. Örökké hozzáláncolva az egésznek csak egyes kis töredékéhez; az ember maga is csak mint töredék képezi ki magát; örökké csak a keréknek, amelyet hajt, egyhangú zaját hallva, sohasem fejt ki lényének harmóniáját, s ahelyett, hogy az emberiséget fejezné ki természetében, csupán foglalkozásának, tudományának lesz lenyomatává.' (7.) Vagy felidézhetjük a manufaktúra-korszak fejleményeit szemlélő Adam Ferguson szavait is: 'Az ipari nemzetek olyan egyénekből állnak, akik, a saját mesterségüket kivéve minden egyéb emberi dologban teljesen tudatlanok. ... Még abban is kételkedni lehetne, hogy egy nemzet általános képessége a művességek haladásának arányában növekszik-e. ... Azt lehet tehát mondani, hogy a manufaktúrák ott virágzanak a leginkább, ahol leginkább megszabadultak a szellemtől, oly módon, hogy a műhelyt egy gépnek lehet tekinteni, melynek részei emberek. ... Helóták nemzete vagyunk, s nincs köztünk szabad ember.' (8.) De hogy ne csak a múltra vessük tekintetünket, és hogy ne csak azt lássuk, hogy az egyének szétszabdaltsága és felparcellázottsága ma is érvényes, hanem azt is, hogy a felparcellázódásnak a folyamata előre is halad, idézzük Erwin Chargraffnak, a new yorki Columbia Egyetem osztrák származású nyugalmazott professzorának idevonatkozó megállapításait: „Feladtuk a gondolkodó egyén birtokait, ... Az én időmben vagy korábban, ha valaki mondjuk kémiaiából szerzett fokozatot, az kémikus volt. Ma, ha megkérdez egy 'zoológust', hány lába van az egérnek, valószínűleg azt válaszolja, meg kell kérdeznem a Természettudományi Múzeumot, ez nem az én szakterületem. Nem hiszem, hogy ez normális. Kantnak egyebek között kozmogóniai, asztronómiai, antropológiai írásai voltak, ... Ma a filozófiai tanszék egzisztencializmus-oktatót szerződtet. Kierkegaardtól Heideggeren át Sartre-ig. De már Spinoza egy másik szakterület. ... A tudomány ma már nem közvetlenül szellemi vállalkozás. A tudomány ma tiszta technológia ... a tudományos tradíció 3-5 évre zsugorodott. Ugyanannyi, mint Fordnál vagy Chryslernél. ... Én nem hiszem, hogy 'tudást' termelünk, idézőjelbe tett tudást.” (9.) Mindezek arra az álláspontra helyezkedni,

hogy - legalábbis ami az elmúlt kb. 2 évszázadot illeti - 'az emberek társadalmi története' egyéni elszegényedésük, készségeik egyoldalúságának, és azon belül is végletes redukálódásának a története.

Mire alapozta Marx és Engels felfogását?

Semmiképpen sem arra - amire egyébként már Ferguson citálása is utal -, hogy eltagadták, 'az eszmében kiegyenlítették' a társadalmi mozgás negatív tényeit. Engels például így fogalmaz 'A kommunizmus alapelvei' – ben: A mai emberek ...mindegyike egyetlen termelési ágának van alárendelve, ahhoz van hozzáláncolva, általa van kizsákmányolva, akiknek mindegyike csak egy adottságát fejlesztette ki valamennyi többi rovására, és az össztermelésnek csak egy ágát, vagy csak egy ágának az ágát ismeri.' (10.) Marx az ember felparcellázódásának és kiüresedésének e folyamatát a következőképpen foglalja össze. „A polgári gazdaságtanban - és a nekik megfelelő termelési korszakban - az emberi belső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyiasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külsődleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Ezért egyrészt a gyermeki ókori világ” (ezzel a kifejezéssel Marx Schillerre utal) „a magasabb rendűnek jelenik meg. Másrészt valóban az minden, ahol zárt alakot, formát és adott lehatárolást keresünk. Az antik világ egy korlátolt állásponton való elégedettsége; a modern világ viszont elégtelenül hagy, illetve ahol magában elégedettnak jelenik meg, ott közönséges.” (11.) Ezek az információk elegendőnek látszanak ahhoz, hogy meggyőzzenek: Marx és Engels az emberek világtörténelmi kifejlődéséről vallott felfogásukat nem a tények elhallgatására, tudomásul nem vételére alapozták. Akkor tehát maradna 'az eszmében való kiegyenlítődség', mint az ellentmondások illuzórikus, gondolati feloldásának eszköze? Nem valószínű, hiszen ezt a 'megoldást' Feuerbach személyében meghaladta a kor. („Feuerbachnak ... megvan az a nagy előnye a 'tisztá' materialistákkal szemben, hogy átlátja, hogy az ember is 'érzéki tárgy'; de eltekintve attól, hogy az embert csak 'érzéki tárgyként' fogja fel ... megmarad az elmélet

keretei között, ... Sohasem jut el addig, hogy az érzéki világot az azt alkotó egyének együttes érzéki tevékenységeként fogja fel, és ezért, amikor például egészséges emberek helyett egy sereg görvélykóros, agyondolgozott és tüdővésztes éhenkórász lát, kénytelen a 'magasabb szemlélethez' és az 'emberi nemből' való eszmei kiegyenlítődéshez menekülni, ... (12.)) Ha egy elméleti ellentmondás - esetünkben az emberek világtörténelmi fejlődése és az ezzel ellentmondásban is lévő tények között - az ellentmondó tények súlya alatt elméletileg nem oldható meg, akkor azt a valóság ellentmondásának kell tekintenünk, annak, hogy a valóságos fejlődés ellentmondásos formákban megy végbe. És itt - az ellentmondásos formáknál - érkeztünk el a probléma gyökeréhez. Nevezetesen ahhoz, hogy a marxi-engelsi kommunizmuskép tudományos alapja a társadalmi fejlődés sajátos társadalmi-gazdasági formáinak, és ezek változása okainak a felfedezése. Tehát, hogy az anyagi, tartalmi társadalmi fejlődés egymástól különböző, szükségszerű formákban keresztülhaladva megy végbe. „Marx elméleti forradalma a társadalmi-gazdasági forma kategóriájának kibontakozásával indult, természetesen az anyagi tartalom elvont megragadásával egyidejűleg. ... Aristoteles szerint a ház nem egyszerűen kő, téglák, gerenda - ez még csak a ház anyaga. Maga a valóságos ház: emberek és javak megvédésére szolgáló zárt tér. Marx felfogásában a ház léte nem merül ki ezzel a csak anyagi alakjában vett társadalmi-természeti formával, ez a forma ismét csak anyagát képezi a termelési viszonyok 'akciójának', az e viszonyokat is reprodukáló termelők gazdasági formátételező tevékenységének. Más szavakkal: A Marx által feltárt termelési viszonyok meghatározódnak az anyagi tartalom magva, a termelőerők által, másrészt ezek a viszonyok maguk minden anyagi tartalom (és az egyszerűbb gazdasági viszonyok) társadalmi forma meghatározói.” (13.) Tehát a marxi és engelsi felismerés lényege az, hogy egyrészt meg kell különböztetni egymástól a társadalom anyagi tevékenységének tartalmát, és ennek a tevékenységnek a sajátos formáját. Másrészt ezeket a formákat szükségszerű formaként kell felismerni, amelyek nem véletlenül kapcsolódnak az e formáktól megkülönböztetett anyagi tartalom meghatározott fejlettségi fokához. És amennyiben ezek a formák szükségszerű formák, az anyagi tartalom fejlődése szükségszerűen vonja maga után e formák megváltozását. Azaz: '...az emberek társadalmi története sohasem más, mint egyéni fejlődésük története, akár tudatában vannak ennek, akár nem. Anyagi viszonyaik

alkotják minden viszonyuk alapját. Ezek az anyagi viszonyok nem egyebek, mint azok a szükségszerű formák, amelyekben az emberek anyagi és egyéb tevékenysége megvalósul. ... Az emberek sohasem mondanak le arról, amit már megszereztek, de ez nem jelenti azt, hogy sohasem mondanak le arról a társadalmi formáról, amelyben bizonyos termelőerőket megszereztek. Éppen ellenkezőleg. Hogy az elért eredmény veszendőbe ne menjen, hogy a civilizáció gyümölcseit el ne veszítsék, az emberek kénytelenek minden hagyományos társadalmi formájukat megváltoztatni, mihelyt érintkezésük ... módja nem felel meg többé a szerzett termelőerőknek.' (14.) Ezért mondhatja Marx a tőkés formában végbemenő fejlődés negatívumait nem tagadva, sőt azok minden apró porcikáját kimutatva, hogy 'Valójában azonban, ha a korlátolt formát lehántjuk,' (ha a formától elvonatkoztatott - mert attól különböző - anyagi tartalmat vizsgáljuk) 'mi egyéb a gazdaság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? Mint a természeti erők - mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői - feletti uralom teljes kifejlődése? Mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása - aminek nincsen más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés - , ... '(15.) Természetesen, ha a vizsgálatba a gazdasági formát is bevonjuk, azt tapasztaljuk, hogy ez a fejlődés a rabszolgatartó rendben, a jobbágyság rendjében és a bér munka-rendszerben embertömegek rovására ment és megy végbe, továbbá a nagybani, bér munkára alapozott árutermelés társadalmában ez együtt jár az ember felparcellázódásával is. Mindazonáltal 'A tőke egyik civilizáció oldala az, hogy ... a többletmunkát oly módon és olyan feltételek között kényszeríti ki, melyek a termelőerőknek, a társadalmi viszonyoknak a fejlődése és egy magasabb rendű új alakulat elemeinek megteremtése szempontjából előnyösebbek, mint a korábbi formák, a rabszolgaság, jobbágyság stb. Íly módon egyrészt olyan fokra vezet, amelyben a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést (beleértve annak 'anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti olyan viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek a társadalom egy magasabb formájában lehetővé teszik, hogy ... a többletmunkát az anyagi munkának egyáltalában szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe.' (16.)